

Intervju s Mikołajem Slawkowski-Rodeom,
Institut za Filozofiju, Sveučilište u Varšavi,
Blackfriars Hall, Sveučilište u Oxfordu

ČEMU: Europa je uzdrmana. Društveno-političke okolnosti su se drastično promijenile i utjecale na paradigme EU. Sustav je uznemiren, u državama članicama jača desnica, ljudi se osjećaju nesigurno i gube povjerenje u otvoren sustav. Pitanje migranata je jedno od ključnih za određivanje daljnjeg smjera razvoja Europe. Humanizam i demokratičnost kao temelji Zapadne civilizacije zapinju upravo na vlastitim ograničenjima. Ono u što smo do nedavno vjerovali, i u što još uvijek želimo vjerovati, nam pod novim okolnostima postaje kamen spoticanja. Zbog toga danas želim razgovarati upravo o tim konfliktnim točkama, o okolnostima u kojima smo prisiljeni birati između principa, odnosno ideala, i praktičnosti i konkretnih, možda poražavajućih, činjenica.

Mislim da je stoga poprilično važno pokušati razumjeti jednu drugu veliku katastrofu ljudske povijesti – Drugi svjetski rat.

Prvo pitanje koje se možda treba postaviti je pitanje vrijednosti isprike. Kad se govori o Drugom svjetskom ratu, prva asocijacija nam je, nažalost, genocid. Nakon rata se puno pozornosti pridavalo upravo ispriци. Europa je bila u šoku zbog svoje sljepoće i činjenice da ne da nisu spriječili genocid, nego ga praktički nisu ni primijetili. Ispriка je, direktno nakon rata, imala izrazitu važnost. Nije promijenila činjenice ni stravične događaje, ali je značila nekakvo obećanje da se tragedija neće ponoviti.

No o ispriци se govori i danas. Kakvog smisla ispriка ima danas? Mogu li se današnji Nijemci ispričati današnjim Židovima u ime svojih predaka? Štoviše, može li se to od njih iti tražiti? Kakvog smisla ima ponavljanje ispriке za nešto što danas već pripada povijesti staroj i nekoliko generacija?

Slawkowski: Ispričati se znači tražiti oprost. Oprost može dati samo žrtva, i samo onom tko joj je nanio zlo. Nitko ne može oprostiti, niti ikom može biti oprašteno, u ime nekog drugog. Ispriка je rezultat

osvještavanja i prihvaćanja krivnje onoga koji je učinio zlo, te njegove potrebe za oprostom kao negacijom. To je jedan problem: kako bi isprika zadobila svrhu, realnost krivnje mora biti istovremeno potvrđena i negirana. Drugi problem s isprikom se, naravno, javlja i kada žrtve koja bi dala oprost više nema, kao ni počinitelja koji bi zatražio taj oprost. Poseban slučaj vezan za ovu problematiku je, kao što se dogodilo u Drugom svjetskom ratu, teškoća jasnog definiranja, čak i razlikovanja žrtve, odnosno počinitelja. Postoji konstantna rastuća tendencija gledanja tog perioda u duboko pojednostavljenim terminima, kao konflikt dobrih i zlih – reminiscencija crno-bijelih prikazivanja kauboja i Indijanaca u zlatnom dobu Westerna. Kompleksnost stvarnosti s obzirom na ovu problematiku je toliko velika da je moguće da ne možemo dospjeti predaleko u našem procjenjivanju tog perioda u cijelosti. Ta tendencija pojednostavljivanja proizlazi upravo iz potrebe jasne ocjene jednog od najmračnijih trenutaka u ljudskoj povijesti, mogućnosti identificiranja počinitelja, te time zaokružiti krivnju, toliko veliku da se čini da je se ljudska savjest ne može osloboditi. Ovo mislim u smislu ekstenzije dobro dokumentiranog fenomena krivnje žrtve na sve one koji žive poslije rata: analogno pitanju “tko sam ja, osoba koja je preživjela?” možemo postaviti pitanje “tko sam ja, osoba koja živi nakon ovoga?” Tražiti nekoga za okriviti, zahtijevanje isprike je zapravo traženje oprosta; potreba za time je toliko velika da želimo oprost dati umjesto žrtve, no ne-žrtva ne može dati oprost na ispriku ne-zločinca, naročito kada je zločin bio itekako stvaran.

Ovo je veliki i neizmjerljivo važan problem. U ovom kontekstu dobar primjer filozofskog tretiranja problema krivnje je djelo Karla Jaspersa *The Question of German Guilt*. Oprostom, kao drugom stranom tog problema, se bavio Vladimir Jankelevitch u poznatoj knjizi jednostavnog naslova *Forgiveness*. Oba autora su skeptična po pitanju mogućnosti oprosta u odnosu na stvarnost krivnje, a time i mogućnosti same krivnje. Daljnji argument jest taj da krivnja može biti samo zapamćena, a ne i oproštena, jer bi oprost bio negiranje realnosti napada, dakle ne oprost, nego zaborav. To ne vrijedi nužno u svim slučajevima, iako se čini da postoji duboka intuicija s obzirom na najteže zločine, naročito na one koje se tiču ne samo indi-

vidua već i cijelih populacija. Jako sam skeptičan kada je u pitanju javno ispričavanje za prijašnje zločine, jer obično jedino ukazuje na to da su počinitelji već odavno mrtvi, i stoga potiče zaborav (osim ako su njihovi motivi prikriveni, u tom slučaju prisjećanje nikada nije niti bio cilj).

ČEMU: A negiranje genocida? Kako dolazi do tog, i zašto?

Slawkowski: Čini se da postoji mnogo razloga za to. Neki od njih su politički, s malo stvarne veze sa samim događajima; drugi razlozi su ukorijenjeni u nerazumljivoj prirodi ovih događaja. Potonji razlog je jezovito anticipiran od samih počinitelja – i Hitler i Staljin su bili svjesni da, ako njihovi zločini dosegnu fantastične proporcije, će masovno biti tretirani kao fantazija. Još jedan aspekt ove nerazumljivosti jest ograničenost naše mašte u njenoj sposobnosti da rekonstruira subjektivne doživljaje zatvorenika u logorima smrti. To je nešto što se ponavlja u mnogim iskazima holokausta – nevjerica i manjak povjerenja u njihovo sjećanje na same zatvorenike. Iz tog razloga mnogi su rekli da u kampovima zapravo ništa ne preživljava – čak niti sjećanje. Njihova istina ostaje s onima “utopljenima” kako ih naziva Primo Levi. Kako ćemo onda potvrditi nešto što ne možemo razumjeti? Možemo se držati činjenica, poput Ivana Karamazova, ili se pomiriti s presudom kao Aljoša, i prihvatiti da su svi odgovorni za sve – što nije ništa više razumljivo od činjenica.

ČEMU: Nažalost, genocid se ipak dogodio, i ne samo jedan. Iz filozofske perspektive, što bi mogla biti dobra metoda za prevenciju budućih genocida?

Slawkowski: Ne mislim da je filozofija (ili ikoja akademska disciplina po tom pitanju) pravo mjesto za traženje rješenja za svjetske probleme. Ljudi i njihova djela, katkada iznimno junačka, jesu. Možda ako filozofija doprinosi moralnom razvoju čovječanstva onda ima nekog indirektnog utjecaja na to hoće li biti masovnog ubijanja u budućnosti, ali veza nije sigurna, pa čak i ako to pretpostavimo, utjecaj bi bio uistinu spor, sudeći po trenutnome stanju!

ČEMU: Zašto se Drugi svjetski rat uopće dogodio? Ne mislim povijesno, nego iz sociološke i filozofske perspektive. Što bi moglo uzrokovati treći? Radimo li mi, kao filozofi, dovoljno ne sprječavaju? Ima li nade u političkoj filozofiji?

Slawkowski: Nema jednostavnih odgovora na ova pitanja. Osim možda posljednja dva: ponovno mi se čini kako je malo toga što filozofi mogu učiniti po tom pitanju, naročito ako se bave filozofijom politike. Drugi svjetski rat se može opisati kao epifanija vraga. On se pojavi tu i tamo u djelima nesebičnog zla, ili kako bi Kant rekao – zla volja, ali za vrijeme Rata je izašao glavom i bradom i djelovao kroz sve nacije. Što bi moglo dovesti do iduće takve epifanije? Zasigurno, kao što su mnogi rekli, vražji najveći trik i jest uvjeriti čovjeka kako on (vrag) ne postoji. Svaki put kada se pojavi otriježnimo se, ali naivno vjerovanje da zla volja ne postoji ubrzava njegov povratak. Povjerenje u mogućnost racionaliziranja vlastitog interesa, koji pokriva sva ljudska djelovanja u osnovi “ciljeva i sredstva”, tendencija pretjeranog pojednostavljivanja stvari u terminima moralne krivnje, oslanjanje na floskule poput snage ljubavi, ili vrijednosti ljudskog života, ostavlja nas sve ranjivima. Međutim, čak i ako nam filozofija pomogne razumjeti ove stvari to nije garancija, jednako kao što priručnik za printer ne garantira da će printer raditi.

ČEMU: Kad smo već kod filozofa, koja je uloga Hanne Arendt u razumijevanju i nošenju s posljedicama Drugog svjetskog rata?

Slawkowski: Arendt je pridonijela mnogo u načinu kako razmišljamo o Drugom svjetskom ratu, totalitarizmu, i ljudskoj prirodi. Među njenim najvažnijim uvidima jest ideja da je zlo totalitarnog sistema nešto što ne možemo shvatiti, s obzirom da ono ide dalje od onoga što je ljudski zamislivo – kako ona kaže, u totalitarnoj utopiji sve što je ljudsko je već nestalo. Suprotno tomu, zla djela pojedinca mogu se činiti nezamisliva, ali to je zato što nema ničega zapanjujućeg da se shvati o njima – to je Arendtina poznata teza o banalnosti zla. Čak i najgori zločini mogu biti u potpunosti obični u svojim motivacijama. U Eichmannovom slučaju to su prije bili glupost i karijerizam nego fanatička vjernost nacističkoj ideologiji. Nestajanje razuma i

racionalnosti u mehanizmima totalitarnog sistema naravno potiče kod pojedinaca potragu za posve trivijalnim motivacijama. To dvoje ide ruku pod ruku.

ČEMU: Spomenuli ste Eichmanna. On je svakako specifična osoba, naročito u pogledu psihologije Drugog svjetskog rata. Može li se i danas dogoditi neki “Eichmann”?

Slawkowski: Siguran sam da postoji mnogo Eichmanna, iako srećom ne zaduženih za transport u plinske komore. Eichmannova banalnost je značila da njegova djela nisu imala ubilačke i zle intencije u uobičajenom smislu – čini se kao da mu je nedostajalo razumijevanja o njegovoj povezanosti s drugima i značenju njegovih odluka – no činjenica da cijelesustave, totalitarne sustave, mogu voditi ljudi kojima toliko jako nedostaje refleksije nije uopće banalna, u stvari graniči s neshvatljivim. Ako se Vrag vrati u Europu na sličan način kao što je to bilo 30-ih i 40-ih, prvenstveno će inspirirati srca tih Eichmanna. No, slični stavovi pojavljuju se u trivijalnijim situacijama, kao što su zapanjujuće vijesti o ljudima koji su pregaženi do smrti u stampedu na jeftinije videorekordere.

ČEMU: Neki vjeruju da su umjetnost i kultura zadnji spasitelji čovječanstva. Koliko je umjetnost bila važna nakon Drugog svjetskog rata? Zašto je umjetnost Holokausta važna danas?

Slawkowski: Rat je oštetiо umjetnost jednako jako kao i sve ostalo. Ako može povratiti svoj nekadašnji položaj, onda možda postoji mogućnost duhovne obnove u širem smislu. Možda već opažamo taj proces, počevši s umjetnicima koji postaju ponovno uvjereni da postoji nešto pozitivno i značajno što mogu prenijeti, i uputiti nas u područje smisla van našeg vlastitog, gdje naše traganje za opravdanjem može biti zadovoljeno. Nakon Rata ova dimenzija se činila zauvijek zatvorenom, osjećaj koji je jezgrovito izrazio Adorno najavljujući smrt poezije, i umjesto toga usredotočivši se na prikazivanje kako stvari zbilja stoje, naročito u svoj svojoj ružnoći i bijedi. No nije bilo baš tako: duhovni raspad koji je narušio umjetnost je ujedno omogućio kaos i grozote Rata, ali Rat je ubrzao proces. Umjetnost

Holokausta je problematična, teško je pronaći smisao u njemu. Važnost umjetnosti je ovdje ista kao i uvijek: potraga za opravdanjem. Ako ne može postojati neko opravdanje za Holokaust, onda ga mi kao ljudska bića tim više zahtijevamo.

ČEMU: Možemo li povezati Kolokaust s drugim svjedočanstvima nacionalne agresije u povijesti (npr. s Armenskim genocidom)? Bi li ih trebali pokušati povezati i zajedno razumjeti?

Sławkowski: Tolstoj započinje Annu Karenjinu sad već slavnom rečenicom: “Sve sretne obitelji nalik su jedna na drugu; svaka nesretna obitelj nesretna je na svoj način.” Mislim da su i povijesti nacija, barem u nekim aspektima, poput povijesti obitelji. Postoje aspekti značenja Američke povijesti, koji imaju značajnost za život u Americi, a ne odnose se na život u Europi. Jednako tako tragična sudbina europskih Židova je nešto što je izrazito teško u potpunosti razumjeti čak i drugim Europljanima. Relevantne razlike su ovdje najvažnije, i tako će komparativna perspektiva, koja treba generalizirati preko tih razlika, vjerojatno propustiti ono najvažnije. Ta relevantnost, međutim, kao što sam rekao, je dovoljno teška za shvatiti. Možda viđenje Holokausta u kontekstu drugačijih fenomena koji izgledaju slično jest nužno polazište sada kada nas više od dvije generacije razdvaja od tih događaja.

ČEMU: Još jedna važna stavka koju ne smijemo zanemariti u govoru o Holokaustu je uloga dehumanizacije. Kako je dehumanizacija utjecala na stvaranje temelja takvim užasnim događajima?

Sławkowski: “Dehumanizacija” se može tumačiti na nekoliko načina. Kada Ortega Y Gasset piše o dehumanizaciji umjetnosti onda otprilike misli da je umjetnost izgubila interes za ljudske brige. Na to gleda kao na nešto pozitivno, oslobođenje od tereta, koje je umjetnost činilo tendenciozno i kičasto. Dehumanizirana umjetnost jedino cilja na savršenstvo forme. Po analogiji možemo nazvati “dehumanizaciju” procesom ostalih oblika ljudske djelatnosti koje gube interes u ljudske brige. Očigledno je da su totalitarni sistemi karakteristično slijepi u tom pogledu, a zajedno s ljudskim problemima riješili su se

i ljudi samih. Trenutno na Zapadu možda možemo govoriti o drugačijem obliku dehumanizacije koji dolazi pod krinkom naturalizma. Najvidljiviji je u znanstvenim teoretiziranjima o čovječanstvu, ali se prelijeva i u ekonomiju, pravo, pa čak i medicinu.

ČEMU: Danas se dosta govori i o ljudskim pravima, otkud potječu, gdje im je granica. Što mislite o pitanju ljudskih prava?

Slawkowski: Nisam prava osoba da komentiram o važnosti ljudskih prava, s obzirom da sam skeptičan u pogledu tog pojma. U mnogim trenutnim formama, ideja ljudskih prava mi se čini duboko zbunjujuća, iako često izražava plemenite stavove. Prava su neodvojiva od odgovornosti – ako imam pravo na nešto netko drugi mora imati odgovornost to nešto omogućiti. U suprotnom, moje takozvano pravo je besmisleno. U kontekstu univerzalnih ljudskih prava, nema jasne odgovornosti vezane za njih... Je li odgovornost vlade npr. da osigura moje pravo na obrazovanje, i ako je tomu tako, koja vlada? Možda ako je univerzalno pravo trebalo bi biti svačija odgovornost? Pritom, kao i sa svim stvarima, ako je nešto svačija odgovornost onda je jednako kao da je ničija. Što je s pravom na brak? Tko ima odgovornost osigurati to pravo, i treba li to netko osigurati ako se nitko ne želi udati za mene? Često osjećam, kada slušam raspravu o ovoj problematici, da ljudska prava uglavnom služe u svrhu olakšavanja savjesti onih koji u njih vjeruju – “očito, ako podržavam ljudska prava, s obzirom da su univerzalna, to je dovoljno za mene da osjećam da igram svoju ulogu u njihovom ispunjavanju”. Pritom je odsutna odgovornost. To doprinosi onomu što su mnogi nazvali “inflacija prava”, gdje je valuta postala jeftina; koliko jeftina, može se vidjeti iz činjenice da su Saudijska Arabija, Kina i Vijetnam postale članicama Vijeća za ljudska prava UN-a. Sve tri zemlje imaju zabranu slobodnog govora, ne poštuju vjersku slobodu ili slobodu savjesti i niti jedna nema transparentan pravni sustav.

ČEMU: Jesmo li onda možda otišli predaleko s ljudskim “pravima”, toliko daleko da je čitav pokret postao potencijalno opasan, a takozvana “pozitivna diskriminacija” postala još negativnija prema drugima?

Sławkowski: Jednako sam skeptičan prema “pozitivnoj diskriminaciji”. Kako god to nazovemo, diskriminacija ostaje diskriminacija. Diskriminacija može biti opravdana u nekim slučajevima – diskriminiramo naprimjer kada se oženimo, ili odlučimo platiti za obrazovanje naše djece – ali kada je diskriminacija kamuflirana kao nešto drugo, onda se moramo zabrinuti.

ČEMU: Kako vidite fenomen iskrene/lažne brige, i pojavljivanja lažnih humanista koji koriste socijalne probleme u svrhu samopromocije i ostalih narcisoidnih razloga?

Sławkowski: Ovaj fenomen se ponekad naziva “signalizacija vrline”. To je još jedan segment međuljudskog tržišta koje trpi inflaciju – inflaciju vrijednosti. Signaliziranje vrline je škрто, ono ne zahtijeva nikakvu žrtvu. Naprotiv, samo po sebi je nagrada. Dugoročno mislim da to može biti vrlo destruktivno za način na koji se ljudi odnose jedni prema drugima i svijetu – suočeni sa stvarnim poteškoćama, očito, od male je koristi vitlati nečijom vizijom nečijeg moralnog stava.

ČEMU: Razmišljajući dalje o brizi, i vraćajući se na povijest – povijest nam je važna, o Drugom svjetskom ratu se i dalje itekako razgovara i obećali smo da se više nikada neće dogoditi. Pa ipak, Hiroshima i Nagasaki su se dogodili?

Sławkowski: Napadi na Hirošimu i Nagasaki su posljednji veliki događaji Drugog svjetskog rata, i među najstrašnijima. Prošli zločini rijetko su zaustavili ljude od dodatnog razaranja – kako bi i mogli ako sama činjenica planiranja zločina nije?

ČEMU: Ipak, nadajmo se da mjesta za optimizam još uvijek ima. Možda nada leži upravo u tom što se horori povijesti ne zaboravljaju, i što o njima i dalje, unatoč odmaku od nekoliko generacija, i dalje razgovaramo. Hvala Vam na razgovoru, i nadajmo se da nas ipak čeka budućnost s više komunikacije, a manje tragedije.